

Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları

Sema DOĞAN^{*}

Özet

Ortaçağda Doğu ve Batı manastır sistemi, Bizans uygarlığında Konstantinopolis, Anadolu, Yakın Doğu, Yunanistan ve Balkanlar ile batı uygarlıklarında İtalya, Fransa, Almanya, İngiltere gibi farklı coğrafyalarda izlenmektedir. Hıristiyanlığın yayılması sırasında, 3. yüzyıl sonlarında ilk keşişler görülmeye başlanmıştır; 4. yüzyılda kapalı duvarlar arkasındaki ilk ortak yaşama biçimi ile, manastır kurumunun temelleri atılmıştır. Doğu ve Batı kültürlerindeki felsefe, dinsel düşünce ve anlayış, ibadet ve yaşam biçimleri manastır sisteminin oluşumunda belirleyici olmuş ve kurumsal olarak manastırlar 15. yüzyıl sonuna kadar değişim ve gelişimini sürdürmüştür.

Anahtar Sözcükler: Ortaçağ, Manastır, Typikon

Abstract

In the Middle Ages, the Eastern and Western monastery system is seen in different geographies, in the Byzantine civilization, such as in Constantinople, Anatolia, the Near East, Greece and the Balkans and in the Western civilizations in Italy, France, Germany and England. The first monks started to be seen during the spread of Christianity around the end of the third century. The foundations of the monastery institution were laid in the fourth century with the first communal lifestyle behind closed walls. The philosophy, religious thought and perception, worship and lifestyles in the Eastern and Western cultures have been a determining factor in the formation of the monastery system. Institutionally, the monasteries continued their change and development up until the end of the fifteenth century.

Key Words : Medieval, Monastery, Typika

^{*} Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Çok tanrılı yaşam biçiminin sürdürüldüğü 2. yüzyıldan, 313 yılında Konstantinus'un Hıristiyanlığa tapınma özgürlüğünü tanıdığı süreçte, bu yeni dinin ilk mezhebi olan **Gnostisizm** öğretisini yayma çabalarına karşın, Hıristiyanlarla Paganlar arasındaki çatışmalar sürmüştür. Derin ve gizemci bir inanç kaynağı arama eğilimi, Doğu mistisizmine duyulan ilgi ve Museviliğin de katkısıyla bu dinin yayılması hızlanmıştır. Manastır sisteminin ortaya çıkışı, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın güçlenmesi ile ilişkilidir (Talbot, 1999:163). İ.S. 3. yüzyılda Plotinos'un öncüsü olduğu (205-270) **Yeni Platoncu akım** ile ruhun ulaşabileceği en yüksek bölgelere gizemci düşünce yoluyla ilerlenebileceği düşüncesi, Tanrıyla birliğe girilerek ulaşılan bu yüce bölgelerde, zekanın ve tüm biçimsel belirlemele- rin ötesine geçmeyi öngörür (Doğan, 1998:82-84).

Roma İmparatorluğunda Hıristiyanlığın yayılması sırasında ilk keşişler, 3. yüzyıl sonlarında görülmeye başlanmıştır. Dünyadan el etek çekip, toplumdan uzakta inzivaya çekilerek dua ve ibadet yoluyla Tanrıyı arama, Hıristiyanlığın ilk yıllarında ortaya çıkmıştır. İnziva yolunu seçen kişi, münzevi ya da ερημος (=erenos/ çöl ıssızlığında yalnız yaşayan) olarak tanımlanmıştır. Mısır'da Hıristiyanlığın ilk yıllarından itibaren, münzevi yaşam yaygın olmasına karşın, 4. yüzyılda Aziz Pachomios (öl. 346), kapalı duvarlar arkasında ortak bir yaşama biçimiyle, Doğu ve Batı manastır kurumunun temelini atmıştır. Pachomian Kuralları, 404 yılında Kilise Babası Geromius tarafından Kopt metinlerinden Latinceye çevirisi yapılarak, Mısır'da İskenderiye yakınlarındaki Metanoia Manastırı'nda kullanılmıştır (<www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika, 5:33>). Manastır sözcüğü, Yunanca μονάξω (=monakos), "tek başına yaşamak" fiilinden türemiştir (Ahunbay, 1997:1159; Talbot, 1999: 163). Münzevi yaşamda, gereksinim duygularının köreltilmesi, servet, cinsellik, ihtiras gibi dünyevi duygulardan arınmayı içeren ruhani akımın oluşmasında, Yahudi dini ve pagan antikite de etkili olmuştur (Talbot, 1991c:1392; Talbot, 1999:165).

İncil'in, Hz. İsa'nın yolunun ve Havarilerin yaşamının (vita apostolica) özümlemesiyle, Hıristiyanlık kuramı gelişerek güçlenmiştir; ilk kez Filistin'de ortaya çıkan Doğu manastırının *lavra* sistemi, münzeviliği daha esnek kurallarla biçimlendirmiştir. Dinsel dünyada bireysel olduğu kadar bir arada yaşayan, ayrı odalarda yatıp kalkan, birlikte dua eden münzevilerle keşişlerin bulunduğu *lavra* manastır topluluğunun yanı sıra 300 yıllarında Mısır'da adını Yunanca κανος βίος (=kanos bios / ortak yaşam) dan alan manastır sistemi gelişerek, yoksulluk ve iffet erdemleri de düşünce biçimine eklenmiştir (Talbot, 1999:164).

Mısır'da oluşan bu münzevi yaşam yayılarak Suriye, Filistin, Anadolu ve ardından başkent Konstantinopolis'i etkilemiştir. Kaisareia'lı Büyük Basileios'un, Pachomios'dan esinlenerek oluşturduğu kurallar Doğu Manastır sistemini biçimlendirmiştir. Basileios, en erken manastır kurallarını Yunanca düzenlemiştir ve bunlar

Uzun ve Kısa Kurallar olarak adlandırılmıştır (<[www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika](http://www.doaks.org/Byzantine%20Monastic%20Foundation%20Documents/Typika), 5:1>). 4. yüzyılda Kuzey Afrikalı Augustinus (354-430) Yeni Platoncu'larla Hıristiyan felsefesi arasında bir köprü oluşturmuştur. Bu akıma göre, Tanrısal düzen ve uyum, algılarla kavranabilen nesnelere ve duyuları dünyasal nesnelere bağlamaktadır. Ruhun Tanrı katına yükselişinde en büyük yol gösterici Kutsal Kitabın sözleridir (Ahunbay, 1997:1159; Doğan, 1998:88).

4. yüzyıl ortalarında Basileios, Kappadokia'da kurduğu manastır için kurallar hazırlayarak Pachomios manastır sistemini, kimi değişikliklerle Anadolu'ya uyarlamaya çalışmıştır. Basileios'un sistemindeki bu değişikliklerin temelinde, Mısır'ın kalabalık manastırlarının aşırı büyük olmasına karşın, manastırların küçültülmesi görüşü benimsenir. Pachomios sisteminden ayrılan bir diğer yanı da, Basileios manastırlarının çöllerde değil, kentlerde kurulmuş olması, keşişlerin insanlardan kopuk yaşamak yerine, hayır işleri görerek topluma yararlı olduklarını ortaya koymaktadır.

İnsanların inzivaya çekilip keşiş yaşamını benimsemeleri, Tanrı sevgisinden çok, sisteme karşı bir tür protesto olarak yorumlanmalıdır. Manastırlara başvuran aileler ve toplumsal yükümlülüklerden kaçan, asker kaçakları, tembeller ve yaşamaktan usanmış kişiler, bir ayırım gözetilmeksizin kabul edilmiştir. Savaşlar, yoksulluk, vergi sömürsü, yasal bozukluklar, yolsuzluklar, İmparatorluğun doğusunda manastır yaşamının benimsenmesine neden olmuştur. Üretime dönük olmayan düşünceleri ve münzevi yaşamı engelleme isteği, manastırların üretici yaşamla bütünlenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Böylece, Kilise denetiminde manastır örgütlenmeleri hazırlanmıştır. Bizans'ta manastırların en büyük gelişme gösterdikleri dönem, 5.-7. yüzyıllar arasındadır. Devlet, manastırların kurulmasını hem dinsel, hem de siyasal açıdan uzun bir süre desteklemiş olmasına karşın, daha sonraları imparatorlar, Kilise ile manastırların fazla mal mülk sahibi olmalarının devlet için tehlike oluşturduğunu görerek kimi kısıtlamalar getirmiştir. Örneğin, tarikatlara girme özgürlüğü sınırlanmış, devlet görevlilerine kilisede makam sahibi olmaları yasaklanmış, askerlik hizmeti yapılmadan manastıra girilmesi önlenmiştir. Kilise mülklerinin ve manastırların gücünün sürekli büyümesi, ikonakırıcılık hareketini doğurmuştur. Ordunun, aristokrasinin ve piskoposların bir grubunun desteklediği İmparatorluk, Kilise ve Manastır servetini ele geçirmeyi başarmıştır. 8. yüzyılda V. Konstantinos (741-775), manastır topraklarına el koyarak kendi adamlarına dağıtmıştır. 843'te Theodora, bütün nüfuzlu keşişleri huzuruna çağırarak, tasvirler kültü sorununun çözümlenmesini istemiştir. Tasvir yasağının kalkmasıyla manastırlarda savaşımın kesilmesi, yeniden servet artışına yol açmıştır. Ancak bunu izleyen II. Nikephoros Phokas'ın (963-969), 964'te çıkardığı *Novella* ile, manastır mülkiyetinin çoğaltması sınırlanmıştır (Barker, 1982: 149-

150). Buna göre, manastırlara, konukevlerine ve imarethanelere başışta bulunacakların, eskiden kurulmuş olanlara yardım etmeleri önerilerek, yeni manastırların kurulması yasaklanmış; mülkiyete kimi sınırlamalar konularak, manastır mülklerini yoksullaştırma kararı alınmıştır. Phokas'ın yeni manastırların kurulmasını yasaklamasına karşın, 10. yüzyılda II. Basileios (976-1025) tarafından bu buyruk ve yasalar kaldırılmıştır. (Seidler, 1997:61-67).

İkonakırcılık sonrası manastırlar ve manastır merkezli yerleşimlerin oluşumuyla, Bizans kentlerinde Ortaçağ kimliği ön plana çıkmıştır. Toplumsal yaşam, merkezinde dışa kapalı manastırlar olduğu çekirdekler etrafında örgütlenmiş, kent duvarları içinde küçük ölçekli köyler oluşmuştur. Kentsel yaşamda, forum, hipodrom gibi kamusal yapılar, yerini birçok sosyal işlevi olan manastırlara bırakmıştır (Akyürek, 1997:72). Bizans uygarlığının bir Antik uygarlıktan Ortaçağ uygarlığına dönüşmesinde en önemli rolü, manastırlar oynamıştır. Başlangıçta gizemci ve dünyasal uğraşlardan uzak bir yaşam biçimini benimseyen manastırlar, I. Iustinianus Döneminden (527-565) itibaren İmparatorluk Kilisesi'nde ağırlıklarını ortaya koymuştur (Akyürek, 1997:73). Manastır hareketi ile Doğu'nun dışa kapalı bir yaşam süren manastırlarının kimi gelenekleri ve ayin biçimleri Kilise litürjisine taşınmıştır. Erken Dönemde Bizans Kilise litürjisine bazilikal plan uygun olup, I. Iustinianus Döneminde manastırların etkisiyle yeni litürjik gereksinimlere paralel olarak merkezi bir kubbenin iç mekana egemen olduğu plan tipleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bizans Ortaçağ dinsel mimarlığında kapalı Yunan haçı planı da geliştirilerek kullanılmıştır. Manastırların içe dönük, gizemci niteliği, manastırların gücü arttıkça, Bizans litürjisine yansarak, Erken Dönemdeki imparatorluk litürjisi İkonakırcılığın ardından daha sembolik bir nitelik almıştır (Akyürek, 1997:74). Din bilimin, ruhaniliğın ve Ortodoks geleneğın gelişiminde manastırlar, belirleyici olmuştur. 4. ve 5. yüzyıllarda Kilise Konsillerinde keşişler, önemli rol oynamıştır. Doktrinler, litürji ve mistisizm üzerine yazan pek çok din bilimci ve kilise adamı, keşıştır. İkonakırcılıkla ilgili tartışmalarda ikonaların baş destekleyicisi de onlardır. Aynı zamanda manastırlar, sanatın ve mimarlığın da büyük patronları olmuştur (Talbot, 1991c:1394).

Batı manastırlarının aksine, eğitim Bizans manastırlarının işlevleri arasında değildir. Manastır yaşamına ilginin dorukta olduğu 10. yüzyılda, din dışı eğitim sürmüştür. Oysa ki, Aziz Basileios bütün çocukların Kilise okullarına alınmasından yanaydı. 451'deki Khalkedon Konsili bunu yasaklamasına karşın kırsal kesimde ve varsıl ailelerde bu uygulanamamış, çocukları eğitmek ve Kutsal Kitaplar'ı öğretmek için rahipler ve keşişler tutulmuştur (Rice, 2002:188). Manastırlar, imparatorluğın entellektüel ve kültürel yaşamında tamamlayıcı rol oynamıştır. Her piskoposluğın kendi din okulunun yanı sıra, manastırların çoğu Aziz Basileios'un emir-

lerini yerine getirerek kendi kitaplıklarını ve *scriptoria*'sını (kitap kopyasının yapıldığı odalar) kurmuş; manastır kitaplıklarında korunan metinleri inceleyen ve bunları diğer keşişlere öğreten bilim adamı-keşişler de bulundurulmuştur. 10. ve 11. yüzyılda, el yazmalarını yazan kişilerin yüzde 50'si, 14. yüzyılda yüzde 25'i keşişlerdi. 9. yüzyılın ilk yarısında, okur-yazarlık oranında büyük çoğunluğu keşişler ve rahipler oluşturmuştur; 14. yüzyılda okur-yazarların yüzde 25'inden fazlası keşiştir (Talbot, 1991c: 1393; Rice, 2002:190).

Konstantinopolis ve etki alanındaki Bizans manastırları, Basileios kurallarını izleyerek, esnek ilkelerle biçimlenmiştir. Bizans manastırlarının her birinin, tarikatlara göre değil, kurucularının koydukları kurallarla yönetildikleri bilinmektedir. Ortaçağda Doğu ve Batı manastır sistemleri arasında ortaya çıkan en önemli farklılıklardan biri, Batı'daki Benedikten, Fransisken ya da Dominikenlerin aksine Bizanslı keşişlerin ayrı tarikatlar halinde örgütlenmemiş olmalarıdır. Buna karşın, önceleri Basileios'un kuralları uygulanırken, 9. yüzyıldan itibaren kurucunun isteklerini dile getiren kuralları içeren **Typikon**'lar ortaya çıkmıştır. Bu kuruluş belgelerinin yaklaşık 50'si günümüze gelebilmiştir. Bu belgelerin giriş bölümünde, genellikle kurucunun yeni bir manastır kurma nedenleri açıklanır; ardından keşişler ya da rahibelere yol gösteren kurallar sıralanır. Bu kurallar, manastırda başrahip ya da rahibenin seçimi, yaşama yönelik yasaklar, yemekhanede uyulacak davranış kuralları, bayramlar ve perhiz dönemlerinde yeme-içme konusunda uyulacak kurallar, manastır kıyafetlerine ilişkin kurallar ve yasaklar ile cezalardır (Talbot, 1999:166-167; <[www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika](http://www.doaks.org/Byzantine_Monastic_Foundation_Documents/Typika)>). Bu belgelere göre manastırdaki rahip ve rahibe sayısı 30-40 arasındadır. Kimi manastırlar, kurucu ailenin mülkiyetinde kalmıştır. Manastırların yakın çevrelerindeki arazilerin dışında kentin içinde veya kırsal alanda toprakları ve mülkleri bulunmaktadır. *Typikon*'larda, manastırın nasıl işleyeceği, yönetimi, dua ve ibadet düzenlerinin kuralları belirtilmiş, ancak mimarlıktaki düzenlemelere ilişkin sınırlı bilgi verilmesine karşın, biçim ve mekan konusundaki kimi tanımlar yetersiz kalmıştır. Öte yandan, manastır yaşamına dair bilgi edinilebilmektedir:

"İlk manastırlarda keşişler bir baş rahip tarafından yönetilirdi; manastırda bulunan her şeye ortak sahip olunurdu ve haftada bir kez herkese manastırın depolarından temiz giysiler verilirdi. Yemekler ortaklaşa pişirilir ve topluluk üyelerinden biri yüksek sesle İncil okurken birlikte yenirdi. Yemeğe başlamadan ve yemek bitince dua okunurdu. Kıdemli keşişler salonun çoğunlukla apside benzetilen dairesel biçimli üst ucunda, diğerleri ise taş ya da mermer masalarda otururlardı. Yalnızca akşamları bir öğün, bir hafta suda bekletilmiş ekmeğe, geleneksel yemek olarak yenirdi. Tarikat üyesi keşişlerin yılda yalnızca üç kez yıkanmalarına izin verilirdi. Baş rahipler, bu görevde ömür boyu kalmak üzere,

manastırın kurucusu, piskoposu veya patriği tarafından atanır, ya da kilise üyelerince seçilirdi. Keşişler bir üstün başkanlığında küçük topluluklar olarak, kıdem açısından aşağı olan bir keşiş, daha yüksek kıdemi olan bir keşişe bağlı yaşardı; bu bağ ölümle sona erene kadar sürerdi. Her birine oturma ve yatak odası olarak kullanılmak üzere iki hücre verilirdi. Her keşiş, Noel, Paskalya Pazar'ı ve manastırın azizinin yıldönümü dışında ibadetlerini yalnız yapardı. Manastırların, tek anahtarının bir görevlide olduğu yalnızca bir giriş kapısı bulunurdu. Manastırlarda yaşayanların zamanlarının çok azı yemek ve uykuya, çoğu ibadet ve düşünmeye ayrılmıştı. Yaşamları, tüm keşişlerin katılmak zorunda oldukları uzun ayinlere göre düzenlenmişti. Bu ayinler manastırın katedralinde yapılırdı. Keşişler, öldüklerinde gömülüyorsa da, üç yıl sonra bedenleri topraktan çıkarılır, kemikleri etlerden arınmış olurdu. Temiz kemiklerin üzerine şarap dökülür ve kafatasının dışında tüm kemikler manastırın ortak mezarlığına gömülür; kafatasının üzerine ölen kişinin adı, doğum ve ölüm tarihleri kazınarak manastırın bir odasındaki raflarda saklanırdı" (Rice, 2002: 77-79).

Her türlü temel gereksinimin rahiplerin çalışmaları ve el emeğiyle sağlanması, Doğu ve Batı manastır kurallarının ana ilkeleridir. Kırsal alanlardaki manastırlar tarımsal işlere ağırlık verirken, kent içi manastırlarının üretimi daha sınırlı olmuş, zanaat ve el işine önem verilmiş; büyük kuruluşlarda ise el yazması çoğaltma, kitap bezemesi ve ikonaların üretildiği atölyeler açılmıştır. Bir çok erkek manastırında el yazmalarının hazırlanması için odalar ayrılmıştır. Manastır kütüphanelerinde çoğunlukla ayin kitapları ile kilise büyüklerinin yazılarını ya da azizlerin yaşam öykülerini içeren ciltler yer almıştır. 14. yüzyılda Chora Manastırı kütüphanesinin, başkentin en iyi kütüphanesi olarak hizmet verdiği bilinmektedir (Talbot, 1999:169-170). İkonakırcılığın ardından manastırlar, el yazması minyatürlerin üretildiği ve dinsel yapıların programlarının hazırlanıp doğrudan uygulandığı yerler olarak, sanatın en büyük patronlarından biri olunca, rahip sanatçıların giderek ön plana çıktığı görülür. Rahip sanatçıları, el yazmalarının minyatürlenmesi ve kilise ya da manastır duvarlarının resimlenmesinde çalışmışlar; rahip olmayan sanatçıları çalıştırılsa da, bu kişiler işlerini manastırların istekleri doğrultusunda yapmışlardır (Akyürek, 1997:82). Bizans'ta hayvan besiciliğinin gelişmediği, daha çok zeytincilik ve bağcılık, buna bağlı olarak şarap üretiminin yapıldığı gözlenmektedir. Üretimin büyük bölümü manastırın kendi gereksinimini karşılamakta; kimi zaman üretim fazlası ile ürün değişimi yapılmıştır. **Studios Manastırı**'na ilişkin kayıtlarda, bakırcı, kuyumcu, yapı ustası, balık ağı örücüleri, takunyacı, sepetçi, çömlekçi gibi zanaat adamı listeleri, buradaki üretime dair fikir vermektedir. Manastır kiliselerinde aşırı tüketilen mum, kendi mumhanelerinde, el yazmalarında kullanılan parşömen de yine manastır içinde üretilmektedir (Ahunbay, 1997: 1159-1160; <[www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika](http://www.doaks.org/Byzantine%20Monastic%20Foundation%20Documents/Typika)>).

Keşişler ve rahibelerin, manastır dışındaki Hıristiyan topluluğuna yönelik etkinlikleri bilinmektedir. Genellikle yoksullara ücretsiz yemek, manastır kapısında düzenli bir programa göre verilirdi. Özel bayramlarda küçük miktarlarda para ve giysi yardımı yapılırdı. Kimi manastırların içindeki hastanede, çağın olanaklarıyla en iyi tıp hizmeti sağlanırdı. Konstantinopolis'te 12. yüzyılda kurulan Pantokrator Manastırı'nın *Typikon*'u, hastanesinin örgütlenmesi ve yönetimine ilişkin bilgiler içermektedir (Talbot, 1999:170).

Manastır komplekslerinin kültür ve hayır işleri görebilmesi ve bu tür faaliyetlere destek olabilmesi için mali dayanağa gereksinimi olmuştur. Bu açıdan bir çok Bizans manastırı iyi kaynaklara sahip olup, yüzyıllarca ayakta kalabilmesine karşın, kimi manastırlar kaynaklıktan harabeye dönmüştür. Öte yandan Bizanslılar manastırlara bağışta bulunmayı dindarlığın gereği saymıştır. Aynı zamanda bir çok manastır hem tarım arazileri, hem de kentlerde atölyeler ve evler gibi mal varlıklarıyla önemli servet toplamıştır. Manastır malları vergiden muaf oldukları için, bu geniş araziler vergi kayıtlarından çıkarılmış; bu nedenle kimi zaman imparatorlar, yeni manastırların kurulmasını yasaklamıştır (Talbot, 1999:173-174).

Manastır kompleksinde, büyük bir çevre duvarı içinde *kilise* vazgeçilmez yapı birimi olarak merkezde yer alır ve *katholikon* adını alır; kimi zaman manastırın kurucu ailesi için *mezar şapeli* öngörülmüştür. Kilisenin önünde çeşme-*phiale* vardır. Rahip ve keşişlerin yatma yerleri çoğunlukla koğuş biçiminde, bazen de küçük hücrelidir. Ortak yemek salonu-*trapeza*, idari ve mali işlevli mekanlar, para ve değerli eşya odası-*skeuphyllakion*, mutfak, kiler, fırın, şaraphane, çamaşırhane, depolar, dikiş odası, kitaplık, hasta bakım odası, konuk rahipler ya da yoksullar için konukevi ve su sarnıçları, manastırdaki başlıca yapı ve mekanlardır (Talbot, 1991a:1391; Ahunbay, 1997:1160; Patlagean, 1999:138). Kimi kaynaklardan günümüze gelen **Çift Manastırlar**, kadınlar ve erkekler için yapılmış iki bölümlü, ancak aynı yönetime bağlı manastırlardır; 8. yüzyılda **Anthousa Manastırı** bilinen bir örnektir. İkinci İznik Konsili'nde (787) alınan kararla çift manastırlar kapatılmış; ancak Paleologoslar Döneminde bu kurumlar yeniden yapılandırılmıştır. Ganos Dağı'ndaki **Nea Mone Manastırı**, çift manastırların geç dönem örneklerinden biridir (Talbot, 1991b:1392).

Bizans'ta manastır hem kırsal bölgelerde, hem de kentlerde kurulmuştur. Başkent Konstantinopolis, önemli bir manastır merkeziydi. Bunlardan günümüze Chora ve Pammakaristos gibi bir kaç kilise kalmıştır. Konstantinopolis'te ilk manastırın, 382'de Satorninos tarafından kurulan **Dalmatou Manastırı** olduğu kabul edilir (Talbot, 1991c:1392; Eyice, 1994:288); 5. yüzyıl sonunda manastırların hızla çoğaldığı ve bu dönemde kentte 70 manastırın varlığı kimi belgelerden öğrenilir. Manastır geleneğinin toplumsal olarak en ideal biçimde

gerçekleştiği örnek, 9. yüzyıl başında **Studios Manastırı**'dir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, burada el yazması, minyatür, tezhip ve ikona üretimi yapılmaktadır. Studios Manastırı'nın dokunulmazlığı da bilinmektedir. Buraya sığınan bir suçlu, ömür boyu keşiş kalmak koşuluyla teslim edilmemiştir (Talbot, 1991c:1392; Eyice, 1994:288; <www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika, 9,10>). Konstantinopolis'teki önemli bir manastır da 12. yüzyıla ait **Pantokrator Manastırı**'dir. Bugünkü kent dokusu içinde manastıra ait herhangi bir iz saptamak oldukça güç olmasına karşın, manastırın *typikon*'undan bilgi edinilmektedir (Eyice, 1994:292-293). Pantokrator Manastırı'nın *typikon*'unda imparatorluğun büyük toprak sahibi kişileri listelenmiş; aynı zamanda 13.-15. yüzyıllar arasında güney Makedonya, Trabzon, Ege adalarındaki yeni manastırların kayıtları yapılmıştır (Talbot, 1991c: 1393). 1204 yılında Latin istilasından sonra Konstantinopolis'in yeniden imarı söz konusu olmamış, belli başlı kilise ve manastırlar onarılmış, bir kaç yeni manastır kurulmuştur (Eyice, 1980:89); bunlardan biri de **Pammakaristos Manastırı**'dir (1292-1294) (Eyice, 1980: 22-33; Eyice, 1994:290).

İkonakırcılığın sona ermesinden sonra, Plato'ya karşı canlanan ilgi, 13. yüzyılda gizemci bir felsefenin gelişmesine yol açmıştır. Bunun Ortodoks öğretisi ve manastır düzenindeki etkisi, rahip Aleksios'un 963'te Athos Dağı'nda ilk manastırı kurmasıyla belirgin olarak izlenir. Athos Dağı, 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar zenginliğin doruğundadır. Burada yaklaşık 8.000 keşişi barındıran, 123 kayalık üzerine üç kompleks inşa edilmiştir. Her manastır, kendi baş rahibinin yönetiminde kendi bağımsız ekonomisiyle gelişmiştir. Her manastırın kendi kitaplığı, hazinesi, ayin kitaplarının yazıldığı, resimlerle bezendiği ve ciltlendiği *scriptorium*'u, ustaları, inşaatçıları, çobanları, bahçıvan ve çiftçileri vardı. 12. yüzyıldan sonra dinsel topluluk, bir bütün olarak Kutsal Synod denilen meclis tarafından yönetilmeye başlandı. Daha sonra en küçük iç yönetim topluluğunu oluşturan *epistasia*'lı *kinotis* denen bir topluluk doğdu. Kutsal Dağ, oradaki halk tarafından Meryem Ana'ya adanmıştır. Lavra'nın kurucusu, onun onuruna yarımada her hangi bir dişi yaratığın girmesini yasaklamıştır. Athos'ta bu çizgideki gelişim, günümüzde de çok az sayıdaki keşiş tarafından sürdürülmektedirler (Rice, 2002:80-82). Athos'da, ilk manastırların kurulduğu 9. yüzyıla kadar yalnızca münzeviler yaşamıştır. Athos, dünyadan kopuk bir yer konumunda olmasına karşın, Thessalonike ve Konstantinopolis'e ulaşılabilir uzaklıktaydı. Bir çoğu hala aktif olan Athos manastırları, Ortodoks geleneklerinin ve yüzlerce Bizans el yazmasının korunmasında önemli rol oynamıştır (Talbot, 1999:175). **Büyük Lavra** ve **Vatopedi Manastırları** Athos'taki diğer örneklerle ortak özellikler ortaya koymaktadır (Braunfels, 1972:14-15, resim 1-2)

Anadolu'da ise Bizans manastırlarında kökleşme olmadığından, diğer bir deyişle Batı manastırlarının temel ilkelerine göre, keşişlerin mekansal olarak yalnızca bir manastıra bağlı bulunmaları ve yer değiştirememeleri, Anadolu monastisizminde olmadığından, bu kuruluşlar çabuk terkedilmiş ve yapılar kaçınılmaz biçimde bozulmuştur. Manastır yapılarının mütevazı yapım teknikleri bu bozulmaya hız kazandırmıştır. Anadolu'da Ortodoks Hıristiyanlığın yakın zamana dek yaşamasına karşın, manastır kültürünün çok az sayıda örneği günümüze gelebilmiştir. Karaman-Mut yolu üzerinde **Alahan Manastırı**'nin içerdiği yapılar manastır yaşamına dair bir kompleks sergileyememektedir (Gough, 1985) (Resim 2). Kappadokia'daki kayaya oyma manastırlarda *lavra* manastır komplekslerini oluşturan mekanların çoğunun işlevleri belirlenememiştir (Kostof, 1972:51). Kilikia, Kappadokia, Lykia ve Galatia'da son yıllarda yapılan araştırmalarda belirlenen manastırların mekansal çözümlenmeleri ile işlev sorunu üzerine yeni değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır (Rodley, 1985; Akyürek, 2001:23, resim 2; Alpaslan-Vardar, 2002:37, çizim 4-5) (Resim 3).

Mısır, Filistin ve Suriye gibi Monofizit Hıristiyanlığın egemen olduğu bölgelerde, manastır kurumu Basileios Kuralları dışında gelişmiştir. Bölge, Ortaçağın erken yıllarında İslam'ın yayılma alanı içinde kalmış olduğundan, manastır yaşamı giderek zayıflamıştır. Yapıların büyük bölümü, Anadolu'da olduğu gibi terk edilerek yıkılmıştır. İyi korunanlardan biri, Sina Dağı'ndaki **Azize Katherina Manastırı**'dir. Iustinianos Döneminde (527-565) yenilenen manastırdan günümüze kilisesi, çevre duvarları ve olasılıkla misafirhanesi gelebilmiştir. **Abu Mina, Deyr-al Abyad, Deyr-al Abmar** Mısır'ın en eski ve ünlü manastırlarıdır. **Bawit ve Sakkara**'daki manastırlar büyük komplekslerdir (Braunfels, 1972:18-19). Suriye'nin dağlık bölgelerinde yaşayan **Aziz Symeon Stylites**'in üstünde yaşadığı sütunun yakınında kurulan **Qal'at Sim'an Manastırı**'nda, kilisenin vaftizhanesi ve konaklama mekanları günümüze gelebilmiştir (Butler, 1929: 97-105; Braunfels, 1972:16-18, resim 3-6; Ahunbay, 1997: 1160-61) (Resim 4).

Doğu manastırlarının 4. yüzyılda atılan temellerine karşın, Batıda Nursia'lı Benedictus'un (öl. 526) *regula*'sının (Benedikten kuralları adıyla anılır) daha sonraki yüzyıllarda geçirdiği kimi değişikliklerle, ancak 9. yüzyılda Batı Manastır sistemini ve bu kurallara göre düzenlenmiş manastırların, *ordo Benedikti*'yi (Benedikten tarikatı) oluşturduğu gözlenir (Speak, 1988:45-47; Ahunbay, 1997:1159; Brown, 2000:64-67). Benedictus'un *regula*'sı 9. yüzyılda geçirdiği kimi değişikliklerle bütün Batı Manastırları için bağlayıcı nitelik kazanmıştır.

Batı manastırlarının merkezi Fransa Kırallığı olmuş, manastır sistemini belirleyen ilk örnekler Fransa'da ortaya çıkmıştır. Batı manastırlarında plan şeması ve mekanların kullanım amaçları, tarikatların görüş ve anlayışına göre farklı biçimlerde gelişmiştir.

800 yıllarında **St. Gallen Manastırının** ideal planı hazırlanıp, manastırın başrahibine gönderilen krokisinde, kompleksin kilisesinin güney yanında bir *claustrum* (=çevre duvarı) yer alır. *Claustrum*, Erken dönemlerde manastırların tüm çevre duvarları için kullanılırken, sonraları kilisenin genellikle güneyine bitişik, dörtgen bir avlu çevresine dizilen, ortak kullanma ve yaşama mekanlarının bulunduğu alanı içine alır (Ahunbay, 1997:1162). Mekanlar arası dolaşım ilişkisini, avluya açık, üstü örtülü, dört kollu bir koridor sağlamaktadır. *Claustrum*'un üç kanadı kısmen iki katlı düzenlenmiştir. Doğu kanatta bir salon, üstte yatakhane ve buradan geçilen tuvalet ve hamam; güneyde, alt katta *refectorium* (=yemekhane) ve ortasında dua kürsüsü, mutfak, mutfağa bağlı fırın ve içki mahzeni, üst katta *vestiarium* (=çamaşır-elbise deposu); batı kanatta *claustrum*'a giriş, görüşme salonu ve ayak yıkama töreninin yapıldığı salon yer alır (Ahunbay, 1997:1162). Bu çekirdek yapıdan kopuk, batıda yoksullar ve ziyaretçiler için konuk evi planlanmıştır. *Claustrum*'un dışında güney yanda tarım ve el işçiliği ile ilgili mekan, depo ve işlikler yer almaktadır. Kuzeyde ise, sağlık evi ve ilgili mekanlar, hekim evi, şifalı bitkiler havuzu, hasta koğuşu, mutfak, şapel, daha batıda genç keşiş adayları için okul, öğretmen evi ve konukevi, doğuda keşiş adayları için yurt, mutfak ve hamam bulunmaktadır. Benedictus Kuralları'na bağlı St. Gallen program ve işlev şemasından, diğer *ordo*'lar da yararlanmıştır (Braunfels, 1972:37-46).

10.-12. yüzyıllarda *Benedictus regulası*'na bağlı **Cluny Manastır** ve onun çok sayıdaki şubesi, manastır sistemini belirleyici olmuştur (Resim 5). Ana manastır Cluny ve ona bağlı manastırlar arasındaki ilişki, merkezîyetçi ve hiyerarşik bir örgütlenme ortaya koymuştur. Cluny'nin aralıksız süren dua, ayin ve yakarıştan oluşan liturjisine ve örgütün iç yapısına duyulan tepki, Benedictus Kuralları'na bağlı diğer manastır ve kuruluşlarda yeni oluşumlara yol açarak, yeni bir manastır düzeni ve değişik nitelikli *ordo*'lar oluşturulmuştur (Braunfels, 1972:47-66).

Aynı zamanda Cluny manastır düzenine karşı oluşan tepkisel düşünce, Cluny'nin kendi içinde de kısa sürede somutlaşarak kurumlaşmıştır. Bu yeni *ordo*, adını ilk manastırının (1098) bulunduğu yöreden **Cistercium**'dan almaktadır. Cluny'nin görkemli törenleri ve kesintisiz ayinlerine karşın, *Cistercian ordo* adıyla anılan bu yeni *ordo* yoksulluğu, el emeğini, topluluklardan uzak ibadeti yeniden ilke edinmiş ve II. Haçlı Seferi'nin örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu manastır ağı, kısa sürede tüm Avrupa'ya yayılmış, ancak 100 yıllık bir süreçte duraklaması önlenememiştir. Tepkiler, yalnızca Cluny ve manastır kurumunun uygulamalarına değil, Kilise adamlarının yaşam biçimine de olmuştur. 11. yüzyılda manastır düzeni Benedictus Kuralları temeline dayanmaktayken, 11. yüzyıl sonundan başlayarak Aziz Augustinus'un geliştirdiği *regula*'sını temel almıştır. Bu kurallar, Cistercium uygulamalarına yakındır. **Clairvaux, Fontenay, Maulbronn, Himmerrod** gibi *Cistercian* manastırlarında *claustrum* şemasından

vazgeçilmemiştir (Resim 6). Dört kollu koridorun kiliseye bitişik kanadında özel dua saatlerinde toplanılır ve liturjik ayak yıkama töreni gerçekleştirilirdi. Doğu kanatta kutsal eşya odası, kitaplık, *ordo* kurallarının okunduğu ve günlük toplantıların yapıldığı salon-*capitulum*, bir iç yönetim odası ve kimi zaman dinlenme salonu yer almıştır. Yatakhanelerin bulunduğu üst kat, Ortaçağdan sonra çoğunlukla hücrelere dönüştürülmüştür. İkinci kanatta kışlık salon ve yemekhane, mutfakla birlikte düzenlenmiştir. Batı kanat, keşiş olmayan ama manastır üyesi olarak kabul edilen hizmetlilere ayrılmış ve içinde yemekhane, koğuşlar, kiler, depo gibi mekanlar dizilmiştir. Geç dönemde ayrıca konuk rahiplere hücreler ve kitaplık ayrılmış, *claustrum* dışında keşiş adaylarının yurdu, hasta ve yaşlıların bakımevleri yer almıştır (Braunfels, 1972:67-110).

11. yüzyıl sonu- 12. yüzyıl başlarında Grenoble yakınında Cartusia'da **Grande Chartreuse**'de, az sayıdaki üyesine tek hücreli ve her hücreye bitişik küçük bahçeli bir manastır kurulmuş ve buna bağlı kolonilerin gelişmesiyle de bu yeni *ordo*'ya, **Cartusian ordolarına** özgü kurallar geliştirilmiştir (Braunfels, 1972:111-124) (Resim 7).

13. yüzyılda ortaya çıkan bir diğer grup ta **Mendicant**'lar olmuştur. En önde gelenleri Dominikenler, Fransiskanlar, Karmelitler ve Kapuçinlerdir. Bu grubun üyeleri, dinsel yaşamlarını inzivada sürdürmek yerine, toplum içinde insanların ruhsal yardımcısı olma yolunu seçmişlerdir. İspanyol Aziz Dominicus (1170-1221) önderliğindeki Dominiken tarikatında keşişler karşıt akımlara karşı savaşım vermiştir. Yüksek öğrenim görmeleri ve öğretime katılmaları özendirilmiş olan bu keşişler, entellektüel düzeyleriyle toplumda saygınlık kazanmışlardır. Assisi Aziz Francesco'nun (1181-1226) izindeki Fransiskanlar ise misyonerliğin hırslı propagandacısı olup, çalışma anlayışları, zanaat ve toprak dışı alanlara yönelmiş, yüksek öğrenim kurumlarını etkinlik alanlarına almışlardır. Mendikantlar, manastır düzeninde, "çalışma" ilkesini toplum yararına ve kilise hizmetine yönelttikleri için, tarım ve el işleriyle ilgili mekanlar yer almamıştır. Assisi **Büyük Manastırı**'nda ya da Floransa'da **Santa Croce Manastırı**'nda olduğu gibi, manastır için çalışan hizmetlilere de gerek duyulmadığından kuruma alınmamışlar, dolayısıyla diğer *ordo*'ların manastırlarındaki hizmetliler koğuşları programdan kaldırılmış; keşiş koğuşlarıysa zamanla hücrelere dönüştürülmüştür (Braunfels, 1972:125-152; Ahunbay, 1997:1161-1164) (Resim 8).

Batı Manastırında felsefe-sanat ilişkisi, manastır sistemiyle biçimlenmiştir. 9. yüzyılda temelleri atılan ve 12.-13. yüzyıllarda gelişen **Skolastik Felsefe** akımıyla, Batı Kiliseleri yeniden düzenlenmiştir. Skolastik, Latince "scola" yani okul sözcüğünden türetilmiş, "okul felsefesi" ya da "okulda öğretilen felsefe" anlamına gelir. Ortaçağda başlıca eğitim kurumları olan manastırlar ve katedral okullarında, daha sonra üniversitelerde geliştirildiği için bu adla anılmıştır.

9. yüzyıldan itibaren ilk temelleri atılan ve 15. hatta 16. yüzyıllara kadar süren Skolastik felsefenin içeriğini tamamen Hıristiyan doktrini oluşturmaktadır ve Aristoteles'in mantığına dayanarak sistematize edilmiştir.

13. yüzyılda Aquino'lu Thomasso'nun (1225-1274) önde gelen temsilcisi olduğu Skolastik felsefe anlayışının temeli, "düzen"dir. İster doğada, ister sanatta olsun, düzen, yaratığa bireyliğini kazandıran yetkinliğe, birliğe yaklaştırılmıştır. Skolastik estetikte, izlenimin değerlendirilmesi, estetik eylemde dikkate alınmasıdır. 12. ve 13. yüzyıllarda felsefe ile sanat ilişkisi, salt bir paralelliğin ya da benzeşir olmanın ötesinde, bir etkilenme ilişkisi olmuştur. Bu dönemde felsefe-sanat ilişkisinin yakın olmasının nedeni, hem felsefenin hem de sanatın üretildiği, filozof ve sanatçıların yetiştikleri kaynağın "aynı" olmasıdır. Bu dönemde Kilise ve tarikatlar, hem felsefenin, hem bilimin, hem de sanatın merkezi ve kaynağı durumundadır. 13. yüzyılda kurulan ilk üniversiteler, aslında katedral okullarının bir devamı biçimindedir. Örneğin; Paris Üniversitesi, Notre-Dame Katedral okulunun devamıdır. Bu üniversitelere hoca sağlayan en büyük kaynak ise, Kilise ile Dominiken ve Fransisken tarikatlarıdır. Sanatçılar, bu tarikatlarda felsefe ve din bilimi eğitimi almaktaydı, çünkü sanat yapıtını yapmak, onu algılamak gibi "bilmek"ten geçerdii. Ortaçağda sanatçı ile din adamı arasında kesin bir çizgi çizmek olanaksızdı. Ortaçağ minyatürlerinin büyük bir kısmını yapanlar, manastırlardaki rahip-sanatçılardı. Paris'teki St. Denis Kilisesi, Chartres Katedrali gibi kimi büyük katedrallerin tasarımcılarının da rahipler olduğunu görüyoruz. Sanatsal projeler genellikle ya Kilise, ya da tarikatlar tarafından yaptırılır, bu kurumların yetkilileri de sanat yapıtının tasarımını hazırlar veya onaylar, sanatçılara gerekli direktifleri verir, yapım sırasında sanatçıları denetlerdi. Genellikle rahip ya da din bilimci olan bu kişiler, kuşkusuz Skolastik öğretinin verdiği düşünce yapısıyla sanatçıları yönlendirmekteydi. Toplum üzerinde etkin olan Skolastik düşünce, toplumun sanat yapıtından beklentilerini de etkilemiştir. Bir Gotik katedrale giren Ortaçağ insanı, bildiği dinsel öyküleri, imgelerde, kendisinin kavrayabileceği açık-seçiklikte görmeyi, okuyabilmeyi isterdi. Bu bağlamda, Ortaçağda sanatçının ürettiği işlerin kabul görmesinin ön koşulu, sanatçının toplumun bu beklentilerini karşılaması ve toplumun değerleriyle uyum içinde olmasıdır (Akyürek, 1994:28-50).

Batı monastisizminin Ortaçağ sonunda kurumsal yapısının Doğu Manastırlarından tamamen farklı geliştiği gözlenmektedir. Doğu ve Batı manastırlarının oluşum ve gelişiminde toplum-sanat-felsefe-din ilişkisinin etkin olması sonucunda, manastır sisteminde Doğu ve Batı arasındaki ayrılıklar, Bizans uygarlığı ile Avrupa'da İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'deki uygarlıklarda Karolenj, Roman ve Gotik sanatın etkisiyle gelişen kültürel oluşumlarda ortaya çıkmıştır. Manastırlar kendi yapılarını oluşturan belirleyici özellikleri, kültürün her

alanına olduğu gibi sanata da taşımışlardır. Ortaçağla birlikte ruhsal, bireysel, dışa kapalı, içe dönük, doğadan uzak ve küçük birimlerde örgütlenme gibi manastırların temel özellikleri, toplumsal yaşamda etkin olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahunbay, Metin. (1997). "Manastır", *ECZACIBAŞI SANAT ANSİKLOPEDİSİ* 2: 1159-1164.
- Akyürek, Engin. (1994). *Ortaçağ'dan Yeniçağ'a Felsefe ve Sanat*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Akyürek, Engin. (1997). "Bir Ortaçağ Sanatı Olarak Bizans Sanatı", *SANATIN ORTAÇAĞI. TÜRK, BİZANS VE BATI SANATI ÜZERİNE YAZILAR* içinde (71-87) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Akyürek, Engin. (2001). "Antalya'nın Doyran Beldesinde Bir Bizans Manastırı", *V. ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZI VE ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU* : 13-28.
- Alpaslan, S. ve L.E. Vardar. (2002). "Galatia'da Bizans Dönemi Kayaya Oyma Örnekler", *VI. ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZI VE ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU* : 27-40.
- Barker, Ernest. (1982). *Bizans. Toplumsal ve Siyasal Düşüncüsü*. İstanbul: Dost Kitabevi Yayınları.
- Braunfels, Wolfgang. (1972). *Monasteries of Western Europe. The Architecture of the Orders*. London: Thames and Hudson.
- Brown, Peter. (2000). *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Butler, Howard Crosby. (1929). *Early Churches in Syria. 4th - 7th Centuries, I*. Princeton.
- Doğan, Mehmet H. (1998). *Estetik*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Eyice, Semavi. (1980). *Son Devir Bizans Mimarisi. İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eyice, Semavi. (1994). "Manastırlar", *DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ* 5 : 288-294.
- Gough, Michael. (1985). *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*. Toronto.
- Kostof, Spiro. (1972). *Caves of God. The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia*. Massachusetts : Massachusetts Institute of Technology.
- Patlagean, Evelyne. (1999). "Yoksullar", *COGITO* 17 : 127-160.
- Rice, Tamara Talbot. (2002). *Bizans'ta Günlük Yaşam. Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*. İstanbul: Özne Yayıncılık.

Rodley, Lyn. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Seidler, G.L. (1997). *Bizans Siyasal Düşüncesi. Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni*. İstanbul: Göçebe Yayınları.

Speak, Graham. (ed.). (1988). *Ortaçağ Avrupası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Talbot, Alice-Mary. (1991a). "Monastery", *OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM 2*: 1391-1392.

Talbot, Alice-Mary. (1991b). "Monastery, Double", *OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM 2*: 1392.

Talbot, Alice-Mary. (1991c). "Monasticism", *OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM 2*: 1392-1394.

Talbot, Alice-Mary. (1999). "Bizans Manastır Sistemine Giriş", *COGİTO 17* : 161-176.

Dumbarton Oaks Page, 11.Mayıs.2003 [www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika](http://www.doaks.org/Byzantine%20Monastic%20Foundation%20Documents/Typika)